

Culturele interventies in de ontwikkeling van stad en platteland

Dr. S. Trienekens

Inleiding

Dit artikel onderzoekt manieren waarop culturele interventies op geïntegreerde wijze onderdeel kunnen worden van ruimtelijke ontwikkelingsprocessen.¹ Het artikel toont op basis van (inter)nationaal onderzoek de positieve bijdragen van culturele interventies voor het gebied waarin ze vorm krijgen en de institutionele voorwaarden voor een succesvol verloop van deze interventies. Op deze manier laat het zien hoe culturele interventies zelf de meeste kans van slagen hebben, maar ook hoe het ruimtelijke ontwikkelingsproces door gebruik te maken van het artistieke onderzoek effectiever wordt. Daardoor kan het beter aansluiten op kracht en potentie van het betreffende gebied.²

Kunst heeft in het verleden al de aandacht van ruimtelijke ontwikkelaars weten te vangen door haar symbolisch vermogen om de lokale geschiedenis en identiteit zichtbaar te maken. Doordat ze een goede begeleider is van veranderingsprocessen en omdat ze lokale actoren bereikt en tot deelname stimuleert waar andere vernieuwingsactiviteiten dat niet altijd lukt. Bovendien is kunst altijd een significant deel geweest van wat steden (en in mindere mate dorpen) zijn en doen. De visuele cultuur zoals die tot uitdrukking komt in architectonische bouwstijlen, monumenten en de vormgeving van parken, maar ook de minder formele cultuur die ons geboden wordt door straatmuzikanten, festivals of andere culturele events, dragen bij aan de beleving van de leefomgeving. 'Kunst als middel' in ruimtelijke ontwikkeling heeft in de praktijk inmiddels vele vormen aangenomen: kunst in de openbare ruimte, creatieve industrie, community art, het bouwen van prestigieuze gebouwen voor culturele instellingen als impuls voor city marketing, culturele clusters, culturele hoofdstadprogramma's, enzovoort. Dit artikel stelt culturele interventies centraal die zich richten op ruimtelijke ontwikkeling in stedelijk en landelijk gebied en die voor hun kunstproductie de interactie met de samenleving opzoeken.³ De interventiekunstenaars streven ernaar de culturele, sociale en fysieke aspecten van ruimtelijke ontwikkeling te verenigen. Zo willen ze het ontwikkelingsproces beïnvloeden en de economische en/of sociale dynamiek van een gebied bevorderen.

De actualiteit van het zoeken naar een geïntegreerde rol voor culturele interventies in ruimtelijkeontwikkelingsprocessen is tweeledig. Ten eerste maken de economische en financiële crisis, het stilvallen van stedelijke vernieuwingsprojecten in (middel)grote steden en de krimp in sommige delen van Nederland de noodzaak om alternatieve vormen van stads- en plattelandsontwikkeling te onderzoeken nog urgenter. Er zijn *bottom-up* oplossingen nodig voor het moment dat er in Nederland nog minder overheidsfinanciering en wellicht ook minder sturing komt voor ruimtelijke en sociale ontwikkelingsprocessen. Niet voor niets is 'productieve onzekerheid' het

· Dr. Sandra Trienekens verricht onderzoek en adviseert op het gebied van burgerschap, diversiteit en de kunsten vanuit haar onderzoeksbureau Urban Paradoxes. Zij is sociaal geograaf en cultuursocioloog en voormalig lector Burgerschap en Culturele Dynamiek aan de Hogeschool van Amsterdam.

¹ Met het begrip 'ruimtelijke ontwikkeling' worden in dit artikel uiteenlopende processen samengevat: stedelijke vernieuwing, herstructurering, (her)ontwikkeling landelijk gebied, aanpak krimpregio's et cetera.

² Ik dank Sjoerd Wagenaar (PeerGroup) en Pat van der Jagt (Alterra/Wageningen University) voor hun feedback op dit artikel.

³ Het gaat om community-artachtige processen, niet om meer 'autonome' vormen van kunst of landschapskunst (*land art*), waarin de omgeving wel de inspiratiebron vormt maar er geen directe uitwisseling met bewoners van en stakeholders in een bepaald gebied plaatsvindt.

thema van de uitgave van het architectuurtijdschrift OASE (2011). Hierin vragen de auteurs zich af hoe de onbepaaldheid en instabiliteit van de hedendaagse programma's en (beleids)contexten als een potentieel productieve factor in het ruimtelijk ontwerp en dagelijks beheer gezien kunnen worden. Culturele interventies vormen één manier om flexibiliteit in processen in te bouwen en tevens een manier om daarbij voor lokale betrokkenheid te zorgen.⁴

Ten tweede kan een geïntegreerde rol voor culturele interventies in ruimtelijkeontwikkelingsprocessen de huidige praktijk van 'losse' culturele interventies, die onafhankelijk van beleid of ruimtelijke ontwikkelingsprocessen opgezet worden, ontstijgen. Want inmiddels worden de beperkingen van het enkel werken met 'losse' projecten zichtbaar. Te veel ongerichte en vrijblijvende projecten, waarna er niets met de inzichten die uit het project voortvloeien wordt gedaan, leiden tot een afname van motivatie onder bewoners om betrokken te raken. In sommige Nederlandse wijken is er inmiddels zelfs sprake van een community-artmoeheid. Bovendien blijft bij 'losse' culturele interventies een groot deel van de kracht en potentie van deze interventies ongemoeid en onbenut. Dit artikel laat op basis van onderzoeksresultaten zien dat culturele interventies juist effectief zijn als ze ingebed zijn in bredere programma's. Daarbinnen kunnen culturele interventies via de nieuwe werkwijzen die ze ontwikkelen juist ingezet worden om de kloof tussen beleid/planners en burgers te dichten in plaats van het risico te lopen dat deze met 'losse' interventies verder wordt vergroot.

Het artikel begint met een schets van de vormen van en ontwikkelingen in culturele interventies in ruimtelijke ontwikkeling. Paragraaf 1 laat zien dat de beleidsmatige aandacht voorheen vooral naar kunst ging die werd ingezet ter verbetering van de economische situatie van een gebied, maar dat zich parallel daaraan culturele interventies hebben ontwikkeld die bewonersgericht zijn en op flexibele wijze tegemoetkomen aan lokale behoeften (Carey en Sutton 2004, p. 123). Er kon dus tot voor kort duidelijk verschil gemaakt worden tussen culturele interventies met hoofdzakelijk economische doelen en die met sociale doelen als gemeenschapsvorming of leefbaarheid. Recent is er een ontwikkeling zichtbaar geworden waarin deze doelstellingen steeds meer gezamenlijk worden nagestreefd binnen één en hetzelfde proces. Een tweede ontwikkeling is dat culturele interventies niet langer voornamelijk in stedelijk gebied voorkomen, maar zich ook steeds vaker richten op kleinere gemeenten en het landelijk gebied.

Zowel voor stedelijk als landelijk gebied dienen zich vragen aan als welke bijdragen culturele interventies precies kunnen leveren en hoe deze het beste (strategisch) ingebed kunnen worden. Paragraaf 2 verkent de bijdragen van dergelijke interventies aan ruimtelijke ontwikkeling en laat zien dat er positieve effecten van culturele interventies te onderscheiden zijn, maar dat er in (inter)nationale onderzoeken ook kanttekeningen bij deze praktijken zijn gezet. Aan de hand van de resultaten van onderzoek naar culturele interventies, dat ik met mijn lectoraatsteam in een aantal Amsterdamse 'krachtwijken' verrichtte (Trienekens et al. 2011), laat ik zien dat de positieve bijdragen voor een groot deel afhankelijk zijn van een goede inbedding van deze interventies. In paragraaf 3 wordt deze voorwaardelijke sfeer verder toegelicht. Paragraaf 4 roept bij wijze van besluit een scala aan vragen op, waarop grotendeels al doende, in de praktijk een antwoord gevonden zal moeten worden. Want één ding is duidelijk: hoewel culturele interventies ware procesgeneratoren zijn en een meerwaarde hebben voor de programma's waarin ze zijn ingebed, in de ontmoeting tussen kunst en samenleving kan het danig schuren.

1 Culturele interventies: vormen en ontwikkelingen

⁴ Deze en andere bevindingen die in dit artikel worden gepresenteerd, alsmede de beschouwing op de vormen van en ontwikkelingen in culturele interventies, zijn grotendeels gebaseerd op de uitkomst van een tweejarig onderzoek naar culturele interventies in Amsterdamse krachtwijken. Onderzoek en resultaten zijn verwoord in: S. Trienekens, W. Dorresteyn en D.W. Postma (2011) *Culturele interventies in Krachtwijken*, Amsterdam: SWP.

1.1 Economischgerichte culturele interventies

Sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw wordt kunst gezien als katalysator in stedelijke vernieuwingsprocessen (Miles 2005 p. 989). In eerste instantie vooral in de Verenigde Staten en Groot-Brittannië later wordt deze praktijk ook in andere landen opgepakt. Deze culturele interventies werden vooral ingezet als katalysator voor stedelijke economische groei en daardoor voor het verbeteren van de concurrentiepositie van de stad of regio. Limburg en Overijssel, de enige twee provincies die in 2011 aangaven niet op kunst en cultuur te bezuinigen, geven precies die reden: hun investeringen in kunst en cultuur motiveren ze met de noodzaak van het creëren van een goed vestigingsklimaat (Heimans 2011, p. 18).

Culturele interventies in de 'economische lijn' krijgen vaak de vorm van prestigieuze projecten met markante architectuur, die soms tot ver over de landsgrenzen aandacht trekken. Ze worden meestal vanuit nationale overheden aangestuurd en zijn daardoor goed beschreven en gedocumenteerd. *Gentrification*,⁵ *branding* en *city marketing* zijn begrippen die in deze lijn passen. De interventies moeten 'de ambities van de toekomst tentoonspreiden': ze zijn vaak een uiting van de wens van lokale autoriteiten om een gebied drastisch opnieuw te definiëren, de betekenis en het imago van een gebied om te turnen en daarbij de gewenste ontwikkelingsrichting in het betreffende gebied aan te geven (McCarthy 2006, p. 245).

In stedelijk gebied kan het gaan om het invoegen of het verbouwen van een culturele institutie in een postindustriële zone, vaak aan rivieroeveren of in voormalige havengebieden, die investeringen van marktpartijen en meer toeristen moet aantrekken. Voorbeelden zijn kunstmusea zoals het Guggenheim Museum in Bilbao of EYE filmmuseum in Amsterdam, maar ook bibliotheken zoals de Openbare Bibliotheek Amsterdam aan de Oosterdokskaai. In andere gevallen wordt er niet aan één gebouw een culturele bestemming geven, maar aan een heel gebied door het stimuleren van de culturele en creatieve industrie. Dit zijn de zogenoemde culturele clusters als de Westergasfabriek in Amsterdam of het Veemarktkwartier in Tilburg (Mommaas 2004). Op kleinere schaal krijgt de culturele en creatieve industrie een plek in individuele gebouwen in herstructureringswijken, de zogeheten broedplaatsen en creatieve hotspots.

1.2 Sociaalgerichte culturele interventies

De sociale lijn is bescheidener: geen overheidshandelen gericht op prestigieuze ingrepen die miljoenen kosten, geen hele wijken die een metamorfose ondergaan, maar kleinschalige, lokale kunstprocessen. Vaak nemen deze de vorm aan van community-artprojecten. Ondanks de langere geschiedenis dan de economische lijn, hebben de kleinschaligheid en lokale gerichtheid de sociale lijn lang minder zichtbaar gemaakt. Het gaat dus niet zozeer om een nieuwe praktijk, als wel om een praktijk die recent door meer partijen geaccepteerd en ingezet wordt (vgl. Kwon 2004, p. 107-108).

De interventies worden door verschillende partijen geïnitieerd: kunstenaars(collectieven), cultuurscouts, lokale overheden, de sociale en welzijnssector en andere culturele en/of sociaalactivistische groepen die zich op sociale en stedelijke of regionale ontwikkeling richten. Alle mogelijke kunstdisciplines kunnen worden ingezet. De projecten kunnen een tijdelijk of permanent karakter hebben, object-, event- of procesgericht zijn. Als er al een eindproduct uit het proces volgt, trekt dit zelden (inter)nationale aandacht en er ontbreekt vaak een spreekbuis naar het nationale niveau.

⁵ *Gentrification* is het vergroten van de vitaliteit en levendigheid van een gebied, om het zo aantrekkelijk te maken voor marktinvesteringen en kapitaalcrachtige bewoners, waardoor grondprijzen en onroerendgoedwaarden stijgen.

CULTURELE INTERVENTIES IN ONTWIKKELING STAD EN PLATTELAND

Net als bij de economische lijn, is de praktijk in de sociale lijn veelvormig. Maar er is een aantal basiselementen te onderscheiden (Trienekens 2006, p. 11): het gaat altijd om processen met een sociale en culturele intentie, waarin één of meer professionele (community-)kunstenaars samenwerken met (grote) groepen bewoners, die actief bijdragen en waarvan de inbreng een groot stempel op het proces en eindproduct drukt. Matarasso en Landry (1996) schrijven er tevens de volgende karakteristieken (die inherent aan kunst zijn) aan toe:

- Ze bieden ruimte aan zelfexpressie en zetten in op de creativiteit van mensen.
- Ze gaan over betekenis(geving) voor/door de betrokkenen zelf.
- Ze faciliteren dialoog en debat tussen bewoners, sociale groeperingen, professionals en beleidsmakers (en kunnen zo potentieel ook bijdragen aan het oplossen van conflicten).
- Ze zetten vraagtekens bij de huidige situatie en stimuleren de verbeelding van mogelijke toekomsten.
- Ze liggen niet op voorhand vast en verrassen.
- Ze zijn leuk om aan deel te nemen.

Waar andere sociale en ruimtelijke ontwikkelingsprojecten vaak uitgaan van problemen, zien deze culturele interventies de kracht in een gemeenschap of gebied (vgl. Cohen-Cruz, 2010). En als er van problemen wordt uitgegaan, zijn ze als zodanig benoemd door de gemeenschap zelf, niet door externe experts (Matarasso 2003, p. 457). In de Angelsaksische wereld is men van mening dat deze culturele interventies geen volledige vervanging zijn van vernieuwingsprogramma's, maar dat ze er wel een vitaal onderdeel van zijn. Een geliefde metafoor is 'zoals gist in deeg'. Elders heb ik community art omschreven als een procesgenerator (Trienekens 2009, p. 45-46).

De culturele interventies in de sociale lijn richten zich vaak op het verbeteren van een sociale situatie, conflict, uitsluiting of iets dergelijks. In dit opzicht zijn ze politiek, emancipatorisch of maatschappijkritisch van aard en vaak is *empowerment of community building* ook het expliciete doel. Maar de doelen kunnen ook die van de economische lijn overlappen: het stimuleren van economische en ruimtelijke ontwikkeling. Uiteraard is het grote verschil de manier waarop die doelen worden nagestreefd. Eén voorbeeld van een interventie met als inzet de verbetering van het imago van en de bedrijvigheid in wijken is het in middels afgeronde project 'Hotel Transvaal'.***** van Sabrina Lindemann en Iris Schutten. Zij veranderden als het ware de Haagse Transvaalbuurt in een hotel, door leegstaande woningen als hotelkamers te gebruiken en de lokale middenstand bood de faciliteiten die de hotelgasten konden genieten (hoteltransvaal.com).

Ook de economische en werkgelegenheidsinterventies verschillen met die uit de economische lijn. Het project 'Markt van Morgen' van stichting Freehouse en Kosmopolis Rotterdam werkt sinds 2008 met wekelijkse interventies op het Afrikaanderplein, Rotterdam. In samenwerking met de marktverkopers zijn er nieuwe producten en diensten op de markt gebracht en is er een voorstel voor de toekomst gedaan (freehouse.nl).

Een ander belangrijk doel van sociaalgerichte culturele interventies is het vergroten van het thuisgevoel of de buurtbinding. Bij thuisgevoel, buurtbinding en buurtbeleving is er sprake van een duidelijke relatie tussen het artistieke, het sociale en het fysieke: het ontmoeten van buurtbewoners in culturele interventies leidt tot het ontstaan van sociale netwerken die de deelnemers ook de fysieke omgeving anders doen beleven. Bijvoorbeeld in het project 'Spinoza presenteert: de staat van Lombok', een community-artproject dat Mo'Move in 2010 startte in het Utrechtse Spinozaplantsoen. Deze buurt balanceerde al zestien jaar op het randje van sloop en renovatie en de toekomstperspectieven van de huizen was nog steeds onzeker. Mo'Move zette met een aantal kunstenaars het project op met als doel bijzondere ontmoetingen te stimuleren, de buurt op een positieve manier te veranderen en bewoners op een andere, intensievere manier bij elkaar en de omgeving betrokken te laten raken (www.spinozaplantsoen.nl).

CULTURELE INTERVENTIES IN ONTWIKKELING STAD EN PLATTELAND

Een positieve bijdrage leveren aan thuis voelen is ook vaak het doel van de artistieke renovatie of verfraaiing van portieken en entrees door kunstenaars en bewoners. Bijvoorbeeld in het project 'De Werkplaatsen' van MiraKho en Harold Schouten in Leidschendam in opdracht van corporatie WoonInvest (dewerkplaatsen.nl) of in het project 'Thuiskomen' van corporatie Portaal Eemland in Amersfoort.

Uiteraard kunnen culturele interventies in de sociale lijn ook bijdragen aan het verbeteren, verfraaien of plannen van de openbare ruimte. Hiervan zijn de projecten van Marij Nielen in de Utrechtse wijk Lombok of haar project 'Klinkers voor Terweijde', Culemborg, een voorbeeld. Hierin laat zij bewoners nadenken over en meewerken aan de verbetering van hun woonomgeving (Nielen 2010). Maar het aantal projecten waarin bewoners vergaand inspraak krijgen op de inrichting van hun leefomgeving is in Nederland nog altijd relatief klein. Niet alleen is het fenomeen getalsmatig klein, het richt zich ook op de kleine schaal: een park, plein of speelplaats zijn de meest voorkomende planningsobjecten. Eén voorbeeld, dat ook daadwerkelijk is uitgevoerd, waarbij de inbreng van de bewoners is terug te vinden in de nieuwe inrichting, is het project 'Face Your World'. Hierin betrokken kunstenaar Jeanne van Heeswijk en architect Dennis Kaspori, in opdracht van onder andere Stadsdeel Slotervaart, bewoners bij het ontwerpen van het Staalmanpark (faceyourworld.nl). Dat geldt ook voor het project 'Atelier 5.II' van Hieke Pars, waarin jongeren in 2010 een vloertekening ontwierpen voor de nieuwe asfaltvloer van de voetbalkooi op het Confuciusplein in Slotermeer (hiekepars.nl). 'Avontuurlijk Groen' is een ontwerp dat V-eld en Carmela Bogman in opdracht van de gemeente Heerhugowaard realiseerden, voor speelplekken die, meer dan de reguliere speelplekken, uitdagen tot het zelf verzinnen van spel. Kinderen van verschillende basisscholen hebben geparticipeerd in een onderzoek naar veilige kinderroutes in de wijk en hebben input geleverd waarop het ontwerp van de twee speelplekken tot stand is gekomen (carmelabogman.nl).

1.3 Twee recente ontwikkelingen

De sociale lijn is zelf een recente ontwikkeling in Nederland, die pas de afgelopen tien á vijftien jaar fors gegroeid en zichtbaar geworden is. Desalniettemin kunnen er twee, nog recentere ontwikkelingen onderscheiden worden.

Ten eerste raken de economische en sociale lijnen van culturele interventies in toenemende mate versmolten binnen afzonderlijke interventies. De focus blijkt in toenemende mate te liggen op een combinatie van processen die kunstinterventies in gang zetten:

- economische concurrentiekracht en groei als doel van stedelijke vernieuwing, maar gekoppeld aan grotere betrokkenheid van de lokale gemeenschap in de ontwikkelingsprocessen; en
- sociale insluiting, het welzijn van burgers en een grotere deelname aan het gemeenschapsleven, met als gevolg meer leefbaarheid in de wijk (Evans 2005).

Dit lijkt een veelbelovende ontwikkeling, aangezien de economische culturele interventies hiermee kunnen winnen aan draagvlak onder de lokale gemeenschappen en de sociale culturele interventies zichtbaarder kunnen worden en een sterkere bijdrage kunnen leveren aan de verbreding van de horizon van de lokale gemeenschap (netwerkvorming, ondernemerschap en synergie met stedelijke ontwikkelingen). De versmelting van doelstellingen is ook internationaal zichtbaar, maar laat zich voor Nederland vooral verklaren door een aantal convergerende, nationale ontwikkelingen: toenemende aandacht voor cultuur en cultuurparticipatie in de wijk in het cultuurbeleid (sinds 2000 aangewakkerd door het Actieplan Cultuurbereik), de opkomst van de community art en het nadrukkelijke koppelen van sociale, economische en fysieke doelstellingen in de wijkaanpak. Zo brengen kunstmanifestaties zoals 'Zon op Zuid' in Arnhem Zuid (www.zonopzuid.nl) of culturele festivals zoals 'Samen Indische Buurt Festival' in Amsterdam (www.samenibfestival.nl) bewoners bijeen, maar werken ook aan positieve *place branding* door bewust mensen van buiten de buurt aan

te trekken. Woningcorporatie Ymere ondersteunt bijvoorbeeld creatieve hotspots zoals de Tolhuistuin in Amsterdam Noord. Hier wordt ingezet op ondernemerschap en economische doelen om de creatieve bedrijvigheid in de buurt te vergroten, maar er wordt tegelijkertijd geïnvesteerd in de sociale dynamiek in de buurt door deze locaties als fysieke ontmoetingsplaats voor de buurt te laten fungeren of via community-artprojecten (tolhuistuin.nl).

Een tweede ontwikkeling is het uitbreiden van de praktijk van culturele interventies naar andere locaties. In Nederland oriënteerden culturele interventies zich in eerste instantie op grootstedelijk gebied (oude stadwijken) en uitbreidingswijken of Vinexlocaties. Momenteel is er in toenemende mate aandacht voor culturele interventies in kleinere gemeenten en het landelijk (krimp)gebied. Zo werd in het kader van de fusie van het Westland van zeven naar twee gemeenten, in 2004 onder leiding van Stichting Dario Fo de opera 'Carmen' uitgevoerd door en voor Westlanders, in het hart van de nieuwe gemeente Westland (Zuid-Holland). Het doel was het geven van een impuls aan de sociale uitwisseling tussen de gemeenten, die als gevolg van de bestuurlijke herindeling op gang moest komen (dariofo.nl). Locatietheatergezelschap PeerGroup (Drenthe) maakt vanuit haar mobiele theaterwerkplaats locatietheater en projecten geïnspireerd door het landschap, de landbouw en thema's van het – veranderende – platteland. Het gezelschap bestaat weliswaar sinds 2000, maar heeft pas de afgelopen jaren landelijke zichtbaarheid verworven (peergroup.nl). Stichting Wongema brengt sinds 2011 dorpsbewoners van Hornhuizen (Groningen) en stedelijke creatieven samen in een oud dorpscafé. Dorpsbewoners en tijdelijke bewoners van het pand – studenten van het kunstonderwijs – organiseren samen activiteiten rondom thema's als krimp, lokale landbouw, duurzaamheid en cultuurhistorie (wongema.nl). Organisaties als Staatsbosbeheer formuleren hun visie op kunst en zetten kunst op een verbazingwekkend diverse manier in: van 'autonome' landschapskunstprojecten via locatietheater of participatief theater tot literatuur/poëzieopdrachten (Staatsbosbeheer 2010).

2 Welke bijdragen leveren culturele interventies?

Wat is er redelijkerwijs te verwachten aan effecten van culturele interventies in ruimtelijke ontwikkelingsprocessen in stedelijk en landelijk gebied? Over het antwoord hierop verschillen wetenschappers met elkaar van mening. Enerzijds is het meningsverschil te verklaren door het feit dat verschillende disciplines andere accenten zetten. Zo levert een geslaagd *gentrification*-proces vanuit economisch opzicht positieve resultaten op (stijging onroerendgoedwaarden), maar een socioloog kan tot negatieve bevindingen over de sociale gevolgen van hetzelfde proces komen (verdringing). Anderzijds is er veel discussie over de manier waarop de effecten onderzocht moeten worden en over de 'hardheid' van de bevindingen (zie o.a. McCarthy et al. 2004; Ramsey White en Rentschler 2005; Van den Hoogen et al. 2010; Van Erven 2010). Men zet vraagtekens bij de gehanteerde onderzoeksmethoden, maar ook bij de causaliteit. Deze is in de sociale wetenschappen namelijk moeilijk vast te stellen. Een andere kritiek is dat veel onderzoeken momentopnamen zijn en geen inzicht geven in de duurzaamheid van de effecten. De beoogde effecten zijn bovendien bij aanvang van de interventies vaak niet voldoende specifiek vastgesteld door de uitvoerende partijen (soms ook door de onderzoekers), wat de effectmeting belemmert.

2.1 Effecten van en kritiek op de economische lijn

Ondanks de tekortkomingen zijn er studies die voldoende aannemelijk maken dat culturele interventies positieve bijdragen leveren aan de ontwikkeling van een bepaald gebied. Er zijn studies naar de economische effecten van culturele interventies die laten zien dat dergelijke interventies inderdaad kunnen leiden tot meer werkgelegenheid, welvaart in de lokale economie, andere vormen van bedrijvigheid naar het gebied trekken en stedelijke ontwikkeling en private investeringen stimuleren (McCarthy 2006; Evans en Shaw 2004, Newman, Curtis en Stephens 2003; VROM 2007). In Nederland lieten studies samenhang (dus geen causaal verband) zien tussen culturele interventies

en stijging in onroerendgoedprijzen en de aantrekkelijkheid van buurten of steden (Brouwer 2011; Brouwer en Thomsen 2007; Marlet 2009). De kritiek op de economische culturele interventies richt zich, op basis van onderzoeksbevindingen, onder meer op de ongelijke verdeling van de opbrengst van de culturele interventie en de – beperkte – manier waarop lokale partijen en bewoners deel krijgen aan de interventie (Evans en Foord 2006). De interventies staan vaak haaks op de lokale geschiedenis en identiteit. Ook is er gewezen op de homogenisering die deze ongelijke verdeling tot gevolg heeft: de *gentrification* leidt tot enkelvoudig in plaats van meervoudig ruimtegebruik, huurders worden vervangen door huizenbezitters en zo veranderen culturele zones op den duur vaak van gemengde gebieden in ‘homogene zones van rijkdom’ (Miles 2005, p. 890; McCarthy 2006; Sharp, Pollock en Paddison 2005).

2.2 Effecten van en kritiek op de sociale lijn

Ook bij de sociaalgerichte culturele interventies zijn er studies die de positieve bijdragen op redelijk aannemelijk wijze in kaart brengen en studies die kanttekeningen zetten bij de opbrengst van deze praktijk. In Groot-Brittannië zijn Matarasso en Landry sinds het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw bezig geweest om de effecten van community art in beeld te brengen (o.a. Matarasso en Landry 1996; Matarasso 1997, 1998a, 1998b). Zij vinden uiteenlopende effecten. Op individueel niveau stellen ze effecten vast op empowerment, sociale vaardigheden en eigenwaarde (zie ook CP 2007); op individuele creativiteit (bijvoorbeeld verbeterde kunstzinnige vaardigheden, vermogen om te improviseren of creatieve oplossingen te zoeken – zie ook Ofsted 2006, p. 3). Maar ook op gemeenschapsniveau vinden ze effecten. Bijvoorbeeld op community empowerment, waarbij het meeste bewijs is gevonden voor enerzijds een toename in sociale interactie in de gemeenschap met de vorming van een gemeenschappelijke identiteit en sociaal kapitaal tot gevolg (gemeenschapsvorming – zie ook Hall en Robertson 2001) en anderzijds voor empowerment van lokale gemeenschappen met collectieve actie tot gevolg (zie ook McCarthy et al. 2004). De belangrijkste (internationale) kritiek op de ‘sociale lijn’ van culturele interventies is dat ze te sterk lokaal georiënteerd of soms zelfs geïsoleerd zijn en een goede verbinding naar de overheid en ruimtelijke ontwikkelingsprocessen missen. De kritiek op de naar binnen gerichtheid van community-artpraktijken gold in Nederland misschien voor de periode tot de eeuwwisseling. Na die tijd is deze praktijk in Nederland snel geëxpandeerd en is er bijna geen initiatief dat niet door bijvoorbeeld een gemeente en/of woningcorporatie wordt gesteund. Dit zegt echter nog niets over de *toegekende positie* van community-artprojecten in maatschappelijke processen. De kritiek van Miles (2005, p. 904) dat het vaak kortetermijn- en/of perifere prikkels betreft in langlopende processen, waardoor zij weinig echt verschil kunnen maken, geldt ook voor de Nederlandse context.

In Nederland wordt er opmerkelijk genoeg zelden vanuit een culturele strategie gewerkt als het stedelijke vernieuwing in de oude stadswijken betreft. Dat gebeurt vaker bij nieuw te bouwen gebieden, dus in uitbreidingswijken en Vinexwijken. Eén voorbeeld is VarioMundo, een stichting voor kunst en cultuur in Vathorst, een uitbreidingswijk in Amersfoort-Noord die in 2012 naar verwachting zo’n 30.000 inwoners telt. Vooruitlopend op de ontwikkeling van het gebied kreeg de stichting in 2002 de opdracht om een culturele strategie voor het gebied uit te werken. Dit resulteerde in het strategiedocument ‘Kunst en Cultuur in Vathorst 2003-2012’, waarin de projecten van VarioMundo gefaseerd zijn in drie tijdspannen die aansluiten bij de ontwikkeling, sociale processen en fysieke groei van Vathorst (www.variomundo.nl). Een ander voorbeeld, dat nog verder teruggaat, is ‘Beyond Leidsche Rijn, de Vinex-opgave voor de kunst in Utrecht’. Dit werd op initiatief van de Stichting Kunst in de Openbare Ruimte (SKOR) in 1997 ontwikkeld door een hiervoor in het leven geroepen werkgroep. ‘Beyond’ is een flexibele strategie die probeert te anticiperen op Leidsche Rijn als gemeenschap in opbouw: een verkenning van de relaties tussen beeldende kunst, het landschap, stedelijk leven en het bouwprogramma in Leidsche Rijn. De kunstenaars reageren op de specifieke ontwikkelingen in Leidsche Rijn en op het fenomeen Vinex in het algemeen. Leidsche Rijn is zowel locatie als de inspiratie voor de kunst (zie Heezen et al. 2009).

2.3 Een voorbeeld uitgediept: effecten van culturele interventies in Amsterdamse krachtwijken

Op basis van uitkomsten uit door mij uitgevoerde onderzoeken naar de effecten van Nederlandse culturele interventies, onderstreep ik de bevindingen uit internationaal onderzoek dat deze interventies positieve bijdragen kunnen leveren aan verschillende aspecten op individueel en gemeenschapsniveau (zie o.a. Trienekens 2011; Van der Geest et al. 2011; Trienekens en Van Miltenburg 2009). Ik zal dat hier illustreren aan de hand van onderzoek dat ik in de periode 2009-2011 met mijn lectoraatsteam heb uitgevoerd. Het onderzoek richtte zich onder meer op de effecten van culturele interventies die expliciet het sociale, culturele en fysieke trachten te verbinden in verschillende Amsterdamse krachtwijken (zie kadertekst voor achtergrondinformatie over dit onderzoek en Trienekens et al. 2011). Op basis van dit onderzoek komen we tot de conclusie dat culturele interventies in stedelijke vernieuwingsprocessen een positieve bijdrage leveren aan *het proces* zelf en aan de *sociale dynamiek* in een buurt. Maar de effecten en toegevoegde waarde van de interventies blijken sterk gerelateerd aan de inbedding. Het succes en de positieve bijdragen zijn sterk afhankelijk van een goede voorwaardelijke sfeer die bij een interventie wordt gecreëerd.

<kadertekst>

Thuis in krachtwijken

In het onderzoek zijn drie culturele interventies onderzocht:

- Garage Notweg in de Osdorpse Wildemanbuurt: deze voormalige autogarage werd door de eigenaar (woningcorporatie Ymere), Stadsdeel Osdorp en Bureau Broedplaatsen veranderd in een creatieve hotspot voor *sociaal design* en huiskamer voor de buurt. Het doel was een impuls te geven aan creatief ondernemerschap en thuis voelen in de wijk;
- de interventies van het kunstenaarscollectief Cascoland in de Kolenkitbuurt in Amsterdam-West: een community-artproces waarin kunstenaars de behoeften en wensen van buurtbewoners inventariseerden en daaraan een artistieke en creatieve vertaalslag gaven. Dit resulteerde o.a. in een logeershuis, mobiele kippenhokken en moestuinen. Het doel was expliciet het positief bijdragen aan het thuisgevoel van bewoners;
- het project UCee Station van Click F1 in Overtoomse Veld en Buurt 5, Slotermeer: een online multimediatation voor en door jongeren. Een crew van jonge mediamakers, leerkrachten, jongerenwerkers, stagiaires van mbo en hbo en talentvolle *peer educators* leerden jongeren zelf radio, filmpjes en artikelen maken. Hierin gaven de jongeren een beeld van hun eigen leven en gebeurtenissen in hun eigen leefomgeving. Het doel was om de stem van de jongeren te laten horen, jongeren met elkaar te verbinden en hen te binden aan hun wijk, waardoor de positie van jongeren wordt versterkt en de sociale cohesie in de wijk toeneemt.

Bij de projectkeuze is gekeken naar interventies die het fysieke, sociale en culturele integreren, die zich in de aanloopfase bevonden, opdat we het hele proces konden volgen en die zich afspeelden in buurten in transitie (krachtwijken).

Centraal in het onderzoek stonden drie vragen:

- 1 Hoe kunnen we culturele interventies conceptualiseren als onderdeel van stedelijke vernieuwingsprocessen?
- 2 Op welke manier kunnen multidisciplinaire teams de relatie tussen sociale, culturele en fysieke interventies vormgeven om krachtwijken een positieve impuls te geven?
- 3 Wat zijn de effecten van culturele interventies op het 'thuis voelen' en de sociale ontwikkeling in de buurt?

Uit onze verkenning van de internationale onderzoekliteratuur ter voorbereiding van ons onderzoek, bleek het succes van culturele interventies voor een groot deel te worden bepaald doordat de

CULTURELE INTERVENTIES IN ONTWIKKELING STAD EN PLATTELAND

interventie een geïntegreerd onderdeel is van een breder programma en begeleid wordt door een goed functionerend multidisciplinair team. Bij de drie onderzoekscasussen is daarom gewerkt met multidisciplinaire teams. Bij twee culturele interventies zijn expliciete pogingen ondernomen om dergelijke teams te vormen, waarbij één poging meer, en één poging minder succesvol verliep. Bij één culturele interventie is gekeken naar wat het bestaande samenwerkingsnetwerk opleverde, zonder dat er expliciet aan de vorming van een multidisciplinair team is (kon worden) gewerkt.

<einde kadertekst>

Uit onze bescheiden experimenten blijkt dat de culturele interventie met het best functionerende multidisciplinaire team, dat bovendien met een heldere doelstelling was opgezet, de grootste slagingskans had en (wat) gemakkelijker verduurzaamd werd. De ervaringen in de praktijk onderbouwen dus de theoretische aanname van waaruit het onderzoek vertrok. De meerwaarde van multidisciplinaire teams lijkt te schuilen in de tegenstelling van het gezegde 'onbekend maakt onbemind'. Door de samenwerking tussen kunstenaars, ondernemers, bewoners, woningcorporaties, stadsdelen en de onderzoeksgroep zijn deze partijen bekend geraakt met elkaars manier van denken, spreken en doen. Geregelde uitwisselingsmomenten bieden gelegenheid om elkaar vragen te stellen en om ondersteuning te vragen. Ze geven de teamleden inzicht in hun eigen organisatie en de andere teamleden in wat ervoor nodig is om in de organisatie van de ander iets gedaan te krijgen. Het multidisciplinaire team voorziet in een duidelijke kennisbehoefte en maakt een betere afstemming van werkzaamheden in de buurt mogelijk. Regelmatige gesprekken over elkaars werkwijze en agenda's resulteert in een hechte betrokkenheid bij de culturele interventie onder de teamleden.

De duidelijke meerwaarde van de multidisciplinaire teams voor de uitvoering en verduurzaming van de culturele interventie zette ons aan tot nadenken over de bredere potentie van dergelijke samenwerkingsverbanden. In ons boek concluderen we niet alleen dat een culturele interventie inderdaad het meeste kans van slagen heeft als er een ondersteunend multidisciplinair team bij wordt opgericht. We beargumenteren ook dat ruimtelijke ontwikkelingsprocessen zelf de meeste kans van slagen hebben als kunstenaars(collectieven) deel uitmaken van de teams die deze processen begeleiden en de uitkomsten uit het artistieke onderzoek deze processen mede vormgeven. Dit omdat tijdens ons onderzoek zo duidelijk bleek dat de kunstenaars(collectieven) de expertise van de andere teamleden (corporatiemedewerkers, beleidsmakers enz.) op zinvolle wijze aanvulden vanuit hun eigen kwaliteiten. Deze kwaliteiten zijn de volgende: kunstenaars nemen de tijd om relaties met bewoners aan te gaan en zodoende vergaren ze andere kennis over de buurt dan de professionals die zijn gericht op ruimtelijke processen. Tevens bieden ze zo een platform om de communicatie met bewoners gedurende het proces vorm te geven. Ze bevragen routines op het vlak van de expertise van de overige partners en trachten daar grenzen te verleggen door een spiegel voor te houden. Ze experimenteren met nieuwe werkvormen, waarmee ze de betrokken partijen uitnodigen om te ervaren hoe het anders kan. Door inzet van deze kwaliteiten kunnen kunstenaars met hun culturele interventies de ruimtelijke ontwikkelingsprocessen sterker in de lokale omgeving verankeren en de wensen of behoeften van bewoners, als ook de kracht en de potentie van het gebied, in de ruimtelijke plannen tot uiting laten komen.

Voor wat betreft de effecten heeft ons onderzoek zich beperkt tot de vraag of de interventies een bijdrage leverden aan het thuisgevoel van deelnemers en de sociale dynamiek in de wijk. In ons onderzoek zijn deelnemers aan de culturele interventies en niet-deelnemende buurtbewoners bevraagd en zijn hun antwoorden met elkaar vergeleken. De respondenten vormden een afspiegeling van de buurt naar leeftijd en etnische achtergrond. Er komt een aantal opmerkelijke bevindingen uit het onderzoek naar effecten naar voren, dat met name kanttekeningen zet bij hoe ruimtelijke ontwikkelingsprocessen normaliter vorm krijgen.

Een opvallende uitkomst is dat het overgrote deel van de respondenten in de onderzochte buurten

CULTURELE INTERVENTIES IN ONTWIKKELING STAD EN PLATTELAND

aangeeft zich thuis te voelen in de buurt (82 procent). De reden waarom ze zich thuis voelen of waaruit hun thuisgevoel is opgebouwd, verschilt echter. Slechts 5 procent van de respondenten zegt zich niet thuis te voelen in zijn of haar buurt. Het interne beeld van de wijk lijkt daarmee sterk af te wijken van het externe, veel negatievere beeld van de wijk, geschetst door professionals van buiten de wijk en door de statistieken van verschillende onderzoeks- en statistiekbureaus. Dit betekent een aantal dingen. Als meer bewoners nauwer bij de herinrichting van hun buurt betrokken raken, komt er meer ruimte in de plannen voor de verschillende manieren waarop bij bewoners het thuisgevoel tot stand komt. Het betekent ook dat de opkomst op informatieavonden over de herinrichting van hun buurt geen representatieve afspiegeling van de bewoners vormt. Deze avonden trekken blijkbaar vooral dat deel van de bewoners dat ontevreden is. Het betekent dat het in deze buurten mogelijk niet zo radicaal anders moet dan het nu is. Dat extern geformuleerde, overkoepelende plannen en als gevolg daarvan grootscheepse verplaatsingen van bewoners het thuisgevoel en de leefbaarheid juist kunnen schaden. Want – zo blijkt wederom, ook uit ons onderzoek – juist een lange woontijd werkt positief op het thuisgevoel. Het betekent dat er nagedacht dient te worden over hoe wijken kunnen verbeteren zonder dat er een (te) radicale verandering van de bevolkingssamenstelling plaatsvindt, en zo dat de verbeteringen juist de huidige bewoners ten goede komen (vgl. 66 East 2008, p. 8). Het betekent dat er *nieuwe werkwijzen* nodig zijn om tot een (toekomst)visie op de buurt te komen. Culturele interventies zijn nu juist zo'n nieuwe werkwijze en een alternatieve manier om bewoners (en niet alleen de *usual suspects*) te betrekken.

Voorts bleek dat voor het thuisgevoel in alle onderzochte buurten drie factoren het meest bepalend zijn. Deze factoren werden het vaakst door de respondenten genoemd:

- 1 de aanwezigheid en kwaliteit van de voorzieningen;
- 2 het contact met buurtgenoten;
- 3 het ervaren van een veilig gevoel.

De culturele interventies vormen een voorziening *an sich* en activeren buurtbewoners op verschillende manieren. Zij participeren als publiek, raadgever of langdurig als actieve deelnemer. Actieve deelnemers zeggen er een bezigheid te vinden die hen uit hun huis naar buiten haalt en zij zeggen er nieuwe ervaringen door op te doen. Daarnaast leert minimaal twee derde van de deelnemers nieuwe mensen kennen, wat vervolgens ook leidt tot sociale dynamiek in de wijk in de vorm van meer interactie tussen buurtgenoten in de publieke ruimte en een toename in publieke familiariteit. Gezien het belang van contact met buurtgenoten voor het thuisgevoel van bewoners is het aannemelijk dat culturele interventies op deze manier – indirect – ook bijdragen aan een sterker thuisgevoel. Deelnemers aan de culturele interventies staan bovendien positiever tegenover het sociale contact in hun buurt dan niet-deelnemende buurtbewoners.

Samenvattend hebben we uit het onderzoek geconcludeerd dat de meerwaarde van culturele interventies schuilt in hun verbindende kracht op institutioneel niveau, in de effecten die ze sorteren op deelnemers en de buurt en als gevolg daarvan in hun complementaire werking aan andere beleidsagenda's. De meerwaarde uit zich tevens in het platform dat ze bieden om nieuwe werkwijzen te onderzoeken, onder meer om bewoners te betrekken en waarachtige inspraak te geven. Opvallend is het (ogenschijnlijke) gemak waarmee ze een breed samengestelde groep bewoners bij de interventie weten te betrekken. De *kunst* in deze interventies is het creatief inspelen op en vertalen van de behoeften van de buurtbewoners, ook als dit niet per se tot kunstzinnige uitingen leidt (bijvoorbeeld tot een moestuin of kippenclub in plaats van een wijktheaterproductie). Beide uitkomsten zijn mogelijk, maar centraal staat het *creatieve van het proces*. Op basis van deze bevindingen concluderen we dat culturele interventies kunnen helpen bij het ontwikkelen van bottom-up oplossingen voor ruimtelijke en sociale ontwikkelingsprocessen en van manieren om die processen te verbinden. We concluderen dat zowel de culturele interventies als de bredere programma's succesvoller zijn als culturele interventies een geïntegreerd onderdeel van deze

programma's uitmaken (in dit artikel betrof het ruimtelijke ontwikkelingsprocessen). Het werken met multidisciplinaire teams is dan niet meer dan een logisch gevolg van de geïntegreerde benadering.

2.4 *Effecten op ruimtelijke ontwikkeling in landelijke gebied nog niet in kaart gebracht*

Ons onderzoek, zoals de meeste onderzoeken naar culturele interventies die sociaal, cultureel en fysiek bijeenbrengen, richtte zich op stedelijke vernieuwingsprocessen in krachtwijken. Onderzoek naar de invloed van culturele interventies op ruimtelijke ontwikkeling in het landelijk gebied is er nog nauwelijks. Een van de weinige onderzoeken die er zijn stelt dat culturele interventies inderdaad bewoners op andere manieren bij het proces betrekken en dat dit waardevolle, aanvullende inzichten oplevert voor het ontwikkelingsproces. Maar de werkprocessen van de kunstenaars en gebiedsontwikkelaars in het onderzochte traject bleven vrijwel onafhankelijke processen (Van der Jagt e.a. 2010, p.42). Indirect ondersteunt dit onderzoek ook het belang van het werken in multidisciplinaire teams. Met gepaste terughoudendheid uit ik het vermoeden dat de uitkomsten uit – toekomstig – onderzoek naar culturele interventies in landelijk gebied niet wezenlijk zullen afwijken van die in stedelijk gebied. Niet alleen zijn culturele interventies in landelijk gebied vergelijkbaar voor wat betreft de intenties (bewoners en lokale partijen mobiliseren rondom vraagstukken in hun directe leefomgeving), ook de werkwijzen wijken niet noemenswaardig af. Soms zijn het zelfs dezelfde kunstenaars die interventies in de stad en in landelijk gebied uitvoeren. Ook landelijke gerichte culturele interventies betrekken en verbinden lokale stakeholders, zoals bewoners en kleine ondernemers. Er is geen aanleiding om te verwachten dat de verbindende en activerende werking die van deze landelijke culturele interventies uitgaan andere effecten sorteren dan die van de stedelijke varianten.

Daarnaast verschillen besluitvorming en inspraakprocessen die deel uitmaken van ruimtelijke ontwikkeling in stedelijk en landelijk gebied niet wezenlijk van elkaar. Uiteraard zijn de partners in het landelijk gebied anders dan in de stad: Staatsbosbeheer, Dienst Landelijk Gebied, milieuorganisaties, boeren enzovoort. Ook kunnen de looptijden van programma's voor de ontwikkeling in het landelijk gebied anders zijn. Dit kan betekenen dat een multidisciplinair team in landelijk gebied anders moet zijn samengesteld. Desalniettemin zal de manier van werken en de werking van de teams en de culturele interventies in essentie hetzelfde zijn.

3 **Hoe kunnen culturele interventies het beste ingezet worden?**

Zoals gezegd, blijken de effecten en toegevoegde waarde van culturele de interventies sterk gerelateerd aan de inbedding van deze projecten. Het succes en de positieve bijdragen worden mede bepaald door een goede voorwaardelijke sfeer die rond een culturele interventie wordt gecreëerd. Wat zijn deze – instrumentele – voorwaarden en hoe kunnen de culturele interventies dan het beste worden ingezet?

3.1 *Afspraken over de rol van culturele interventies*

Cruciaal voor een ruimtelijk ontwikkelingsproces is dat er vanaf het begin nagedacht wordt en afspraken gemaakt worden over de rol van culturele interventies bij het vormgeven van het gehele ontwikkelingsproces en hoe deze ingezet worden ter ondersteuning van de *onderdelen* daarvan: planvorming, realisatie en oplevering. Idealiter vormen kunstenaars(collectieven) en culturele interventies een integrale factor in het gehele ontwikkelingsproces, want deze processen zijn niet lineair en kennen een lange looptijd waarin het proces tussentijds regelmatig wordt bijgesteld. Juist op momenten van herschikking kan er opeens ruimte voor reflectie gecreëerd worden voor en door kunst en kan de behoefte aan een begeleidend kunstproces groot zijn.

Hoe ziet zo'n proces eruit? Bij voorkeur vanaf het begin van een ruimtelijk ontwikkelingstraject, nog voor het startschot voor de planvormingsfase, worden kunstenaars(collectieven) deel van het team

dat het traject vormgeeft. Zij vullen vanuit hun eigen kwaliteiten de expertise aan van de overige betrokken partijen. Die kwaliteiten manifesteren zich – zoals opgemerkt – minimaal op de volgende vlakken: het opzetten van culturele interventies op vaak cultuurarme locaties, het bieden van een platform om de communicatie met bewoners gedurende het proces vorm te geven, het bevragen van routines op het vlak van de expertise van de overige partners en het verleggen van hun grenzen (dat wil zeggen hun een spiegel voorhouden), en het experimenteren met nieuwe werkvormen waarmee ze de betrokken partijen uitnodigen om te ervaren hoe het anders kan. De kunstenaars(collectieven) zijn niet leidend in het proces, maar vormen gelijkwaardige partners in een team waarin procesafspraken zijn gemaakt, ieders verantwoordelijkheid duidelijk is gedefinieerd, gedeelde verantwoordelijkheid bestaat over het eindresultaat en de partners worden afgerekend op hun aandeel in het proces, niet op het eindresultaat.

Met andere woorden: het denken vanuit artistiek onderzoek begeleidt het ruimtelijke ontwikkelingsproces, de culturele interventies geven bewoners en lokale stakeholders waarachtige inspraak en uit het interventieproces wordt duidelijk welke culturele en andere behoeften een gebied heeft en hoe hieraan het beste tegemoetgekomen kan worden. Naast artistieke input als integrale factor in het proces, kunnen er ook (andere) culturele interventies in een 'lossere' vorm een rol gaan spelen. De toegevoegde waarde van deze 'losse' interventies is onder meer het begeleiden van de specifieke behoeften van bewoners en lokale stakeholders, die kenmerkend zijn voor de onderdelen van ruimtelijke ontwikkelingsprocessen, zoals het omgaan met leegstand of het kanaliseren van emoties onder bewoners als gevolg van (op handen zijnde) veranderingen.

3.2 *Tijd*

Een instrumentele voorwaarde voor een dergelijke integratie van culturele interventies in ruimtelijke ontwikkelingsprocessen is tijd om te wortelen in het gebied. Ook uit ons onderzoek in Amsterdam blijkt wederom hoe tijdrovend het is om bewoners bij interventies te betrekken. Vertrouwen in en bekendheid met sociale of andere professionals bleek een onbetwiste voorwaarde voor bewoners om tot deelname te besluiten. Maar ook met de juiste professionals erbij is tijd een essentiële hulpbron. Uit ons onderzoek blijkt dat er de nodige mensen worden bereikt, maar tevens dat er een aanzienlijk deel van de buurtbewoners – zelfs van de directomwonenden – niet op de hoogte was van de culturele interventies. Laat staan van de manier waarop zij daarbij betrokken konden raken. De werking van culturele interventies (vooral van community-artprocessen) is wel vergeleken met een olievlek, die zich langzaam over een steeds groter gebied uitspreidt en steeds meer mensen deelgenoot maakt. Dit maakt van het betrekken van bewoners een langdurig proces waarin veel geïnvesteerd moet worden. Participatie op gang brengen vraagt tijd, bewuste aandacht en actief handelen van de uitvoerende partijen. Omdat uitvoerende partijen in een ruimtelijk ontwikkelingsproces hun netwerk in het betreffende gebied vaak nog moeten opbouwen of verbreden, is het zaak dat deze partijen daarvoor expliciet de tijd én de taak toebedeeld krijgen.

3.3 *Multidisciplinaire teams*

Tijd komt uiteraard ook het functioneren en de werking van de multidisciplinaire teams ten goede. Ook professionals hebben tijd nodig om elkaar te vinden en op elkaar ingespeeld te raken. Want, zoals hiervoor al werd geconcludeerd, één voorwaarde voor succes is werken in multidisciplinaire teams. Het bundelen van middelen en expertise is niet alleen een voorwaarde omdat de huidige economische situatie dit afdwingt. Op meer fundamenteel niveau betekent dit de erkenning van waar de eigen expertise ophoudt en die van een ander begint. Een eenvoudig voorbeeld uit het Amsterdamse onderzoek: het blijken vooral sociale professionals en scholen te zijn, die in staat zijn om bewoners aan te zetten tot deelname. Omgekeerd zijn deze professionals niet de aangewezen personen om een langetermijnvisie voor de ruimtelijke ontwikkeling te formuleren. Juist in teamverband kunnen processen aan elkaar gekoppeld worden. Multidisciplinaire teams voorzien

CULTURELE INTERVENTIES IN ONTWIKKELING STAD EN PLATTELAND

daarmee in een duidelijke kennisbehoefte en maken een betere afstemming van werkzaamheden in de buurt mogelijk.

Multidisciplinaire teams zijn een voorwaarde om de culturele interventies succesvoller te laten verlopen. Maar uit het onderzoek is ook een reeks voorwaarden gerold voor een goede werking van deze teams zélf. Eén daarvan is een juiste timing: multidisciplinaire teams die zo vroeg mogelijk in het proces van start gaan en zelf hun doel en functies vormgeven, hebben de meeste kans succesvol aan de interventie bij te dragen. De praktijk laat daarnaast zien dat het loont om lokale, publieke en private partijen vertegenwoordigd te laten zijn die verschillende aspecten van de ruimte bedienen (sociaal, politiek, fysiek, cultureel, economisch) en korte- en langetermijnagenda's verenigen: bewoners, gemeenten, woningcorporaties, natuur- en milieuorganisaties, kunstenaars(collectieven), sociale professionals, onderwijsinstellingen enzovoort. Ook moet het doel van de interventie en daarvan afgeleid die van het team duidelijk zijn. Welke functies zal het team vervullen? Waar zal het wel en niet over beslissen? Om het team voor alle betrokken partijen functioneel te laten zijn, is het van belang dat het doel bij aanvang in samenspraak wordt vastgelegd. Maar ook na de startfase zijn horizontale structuren noodzakelijk om tot een vergaande deling van kennis te komen en om in gezamenlijk overleg beslissingen te nemen zodat ieder teamlid medeverantwoordelijkheid en medezeggenschap ervaart. Geregeld samenkomen met het gehele multidisciplinaire team en tussentijdse, informele contacten tussen twee of meer teamleden zijn nodig om een goede uitwisseling en betrokkenheid te laten ontstaan en de vervolgstappen in het proces strategisch voor te bereiden. Daarnaast is het succes van de multidisciplinaire teams sterk afhankelijk van aanjagers. Hoe meer partijen betrokken zijn bij het begeleidende multidisciplinaire team, hoe noodzakelijker de functie van aanjager (ofwel project-/teamleider) wordt.

Teamwork vraagt uiteraard van teamleden dat ze over samenwerkingscompetenties beschikken. Het gaat om een 'open houding'; een echte bereidheid om samen te delen en elkaars bijdragen te respecteren en integreren. Samenwerking is te vergelijken met een goed community-artproces: niemand bepaalt bij voorbaat het eindresultaat. Dit vloeit voort uit een gelijkwaardige en wederkerige uitwisseling tussen de samenwerkingspartners gedurende het proces.

3.4 Inzetten op culturele planning

Als we consequenties verbinden aan de hiervoor geschetste positieve effecten van culturele interventies in ontwikkelingsprocessen en de voorwaarden voor succes in acht nemen, dan zouden we ons moeten committeren aan een beweging weg van 'losse' culturele interventies naar het zoeken naar vormen van 'culturele planning.' Evans (2005) definieert culturele planning als een proces waarin op insluitende wijze de community de mogelijkheid tot waarachtige inspraak wordt gegeven en zij deel uitmaakt van besluitvormingsprocessen. Door de uitwisseling met de gemeenschap kunnen lokale (of regionale) overheden lokale (of regionale) culturele bronnen identificeren en strategisch nadenken hoe die bronnen de gemeenschap kunnen helpen om haar civiele doelen te verwezenlijken. Tegelijkertijd is het een strategische benadering, waarin de culturele bronnen van de lokale gemeenschap direct en indirect geïntegreerd worden in een scala aan planningsactiviteiten van de lokale overheid. Deze planningsactiviteiten richten zich bij voorkeur op het lokale of regionale niveau, laten delen open en ongepland en laten veel ruimte voor de inbreng en initiatieven van bewoners en ondernemers in het gebied. Indien goed gepland gaat het om kunstvormen op uiteenlopende niveaus (kunst en cultuur, culturele clusters, community-artprojecten, enz.) gericht op economische en/of sociale doelen, alsmede op plezier en inspiratie voor iedereen (Evans en Foord 2008, p. 71).

Een goede analyse van de lokale context laat zien waar de bronnen zitten, waar de gaten vallen, welke behoeften er zijn. Op basis hiervan is de stap naar betere, leefbaardere, sociaal rechtvaardigere en (mede)verantwoordelijke gemeenschappen eenvoudiger gezet. Op deze manier

CULTURELE INTERVENTIES IN ONTWIKKELING STAD EN PLATTELAND

wordt voorkomen dat een culturele interventie vrijblijvend blijft en worden bewoners deel van planningsprocessen en zijn zij niet langer alleen het 'object' van planning. Hierdoor kan een deel van het vaak diepgewortelde wantrouwen van bewoners jegens overheden en overige – financieel – dominante partijen overwonnen worden (vgl. Franke 2010, p. 75; WRR 2005).

4 Vragen en uitdagingen bij culturele interventies in de praktijk

Wat goed en noodzakelijk blijkt voor het welslagen van culturele interventies lijkt eveneens goed en noodzakelijk voor een succesvol ruimtelijk ontwikkelingsproces. De multidisciplinaire teams zouden niet primair in het leven geroepen moeten worden om de uitvoering en het succes van een culturele interventie te waarborgen, maar om het gehele ontwikkelingsproces – waar de culturele interventie dus een inherent onderdeel van uitmaakt – tot een succesvolle afronding te brengen. 'Succesvol' kan hier op verschillende manieren geduid worden. Bijvoorbeeld als: in staat geweest om op een gepaste manier voort te bouwen op de lokale fysieke, culturele en sociale tradities en karakter van het gebied. Maar ook als: erin geslaagd zijn om de bewoners en andere stakeholders in een gebied vergaande inspraak te hebben gegeven.

Culturele interventies – juist wanneer ze in bredere programma's zijn ingebed – mobiliseren kracht in gebieden en laten de potentie daarvan zien. Tegelijkertijd is het – zeker wanneer de vrijblijvendheid van losse interventies wordt ontstegen – ook hard werken geblazen. In de praktijk volgen vragen en uitdagingen elkaar in hoog tempo op. Culturele interventies in de samenleving stuiten per definitie op een aantal dilemma's, omdat het samenkomen van 'kunst' en 'maatschappij' vrijwel altijd tot schuring leidt. Voorbeelden van vragen die opkomen zijn onder meer: hoe kan het midden gehouden worden tussen artistieke autonomie en instrumentalisering? Hoe kan er een goede verhouding ontstaan tussen de tijdelijke aanwezigheid van kunstenaars en duurzaamheid in maatschappelijke dynamiek? Hoe balanceer je tussen artistieke en sociale normen/kwaliteitsconcepties? Hoe kan voorkomen worden dat bewoners alleen ingezet worden ter meerdere eer en glorie van de kunstenaars? Hoe kunnen het microniveau van de deelnemers en macroniveau van opdrachtgevers (het beleid) in culturele interventies goed op elkaar aangesloten raken? Hoe kunnen zaken als duurzaamheid en nazorg, die in projecten zelden vooraf begroot worden, de benodigde aandacht krijgen? Daarnaast ligt er uiteraard het vraagstuk van het formuleren van andere, aanvullende artistieke kwaliteitscriteria, zodat culturele interventies ook in de kunstsector een terechte positie kunnen verwerven.

Ook met betrekking tot de multidisciplinaire teams komen er in de praktijk de nodige vragen op: wie neemt het initiatief tot het samenstellen van zo een team? Wie betreft de kunstenaars(collectieven) erbij en wie financiert ze? Hoe wordt voorkomen dat de functie van spiegel voorhouden niet ten koste gaat van de waardering van de overige partijen voor de kunstenaar, met als mogelijk gevolg dat zij voortzetting van de culturele interventie als ongewenst zien? En zo zijn er nog vele vragen te formuleren. De antwoorden zullen in de praktijk moeten worden gevonden. Bevredigende antwoorden zullen alleen multidisciplinair tot stand kunnen komen. Hier ligt dan ook een schone taak voor de begeleidende teams om de discussie hierover met elkaar open(hartig) aan te gaan.

5 Literatuur

66 East (red.) *Huizen in transformatie*, Rotterdam: NAIPublishers/66 East.

J. Brouwer (2011) 'De cultuur van de wijk: over effectmeting van cultuurprojecten en cultuurprogramma's', in: *Cultuurimpuls/Community of practice (2011). De kracht van cultuur. Effectieve cultuurimpulsen in de wijk*, Nicis Instituut/Stichting Cultuurimpuls, p. 33-52.

CULTURELE INTERVENTIES IN ONTWIKKELING STAD EN PLATTELAND

J. Brouwer en M. Thomsen (2007) *Cultuurimpuls Stedelijke vernieuwing. Opgave 2008-2012*. I.o.v. Ministerie van OCW, Delft: ABF RESEARCH.

Ph. Carey en S. Sutton (2004) 'Community Development through Participatory Arts: Lessons Learned from a Community Arts and Regeneration Project in South Liverpool', 39(2) *Community Development Journal*, p. 123-134.

J. Cohen-Cruz (2010) *Engaging Performance*, London: Routledge.

CP – Creative Partnerships (2007) *This Much We Know ... Whole School Case Studies*, London: Arts Council of England.

E. van Erven (2010) 'Op zoek naar de kern. Verkenningstocht door de wereld van community art', 82 *Boekman, Community art*, p. 8-15.

G. Evans (2005) 'Measure for Measure: Evaluating the Evidence of Culture's Contribution to Regeneration', 42(5/6) *Urban Studies*, p. 959-983.

G. Evans en J. Foord (2006) *Strategies for Creative Spaces: Lessons Learned November 2006*, London: London Development Agency, www.lda.gov.uk.

G. Evans en J. Foord (2008) 'Cultural Mapping and Sustainable Communities: Planning for the Arts revisited', 17(2) *Cultural Trends*, p. 65-96.

G. Evans en Ph. Shaw (2004). *The contribution of culture to regeneration in the UK: A Review of Evidence. Report to DCMS*, London: London Metropolitan University.

S. Franke (2010) 'Karin van Dreven en de kernwaarde van een corporatie', in: Arnold Reijndorp en Leeke Reijnders (red.) *De alledaagse en de geplande stad. Over identiteit, plek en thuis*, Amsterdam: SUN Trancity, p. 75-78.

N. van der Geest, L. Ranshuysen en S. Trienekens (2011) *Een muzikaal web over Rotterdam: sociale en muzikeducatieve effecten van Music Matters*, Stichting Music Matters Rotterdam.

T. Hall en I. Robertson (2001) 'Public Art and Urban Regeneration: Advocacy, Claims and Critical Debates', 26(1) *Landscape Research*, p. 5-26.

H. Heezen, N. Zonnenberg en T. van Gestel (red.) (2009) *Beyond Leidsche Rijn. Kunst als strategie bij verstedelijking*, Rotterdam: NAI Uitgevers.

H. Heimans (2011) 'Cultuur is net zo belangrijk als een boterham op je bord', 3 *KaapKunst*, p. 18-20.

Q. van den Hoogen, S. Elkhuisen en H. van Maanen (2010) 'Kringen in de vijver – Hoe meetbaar zijn maatschappelijke effecten van cultuurparticipatiebeleid?', in: T. Ijdens et al. (red.) *Jaarboek Actieve Cultuurparticipatie 2010*, Utrecht: Fonds voor Cultuurparticipatie, p. 211-238.

P. van der Jagt, H. Keizer en W. van Wingerden (2010) *Kunst in gebiedsontwikkeling van Haarzuilens: wat draagt locatietheater bij aan gebiedsontwikkelingsprocessen*, Rapport 1962, Alterra: Universiteit Wageningen.

M. Kwon (2004) *One Place after another. Site-specific Art and Locational Identity*, Cambridge, Massachusetts: MIT Press.

CULTURELE INTERVENTIES IN ONTWIKKELING STAD EN PLATTELAND

G. Marlet (2009) *De aantrekkelijke stad*, Nijmegen: VOC Uitgevers.

F. Matarasso (1997) *Use or Ornament? The Social Impact of Participation in the Arts*, London: Comedia.

F. Matarasso (1998a) *Poverty and Oysters. The Impact of Local Arts Development in Portsmouth*, London: Comedia.

F. Matarasso (1998b) *Vital Signs: Mapping Community Art in Belfast*, London: Comedia.

F. Matarasso (2003) *Cultural Indicators: A Preliminary Review of Issues Raised by Current Approaches*, UK: Arts Council of England.

F. Matarasso en C. Landry (1996) *The Art of Regeneration: Urban Renewal through Cultural Activity*, Social Policy Summary 8, published by Joseph Rowtree Foundation.

J. McCarthy (2006) 'Regeneration of Cultural Quarters: Public Art for Place Image or Place Identity?', 11(2) *Journal of Urban Design*, p. 243-262.

K. McCarthy et al. (2004) *Gifts of the Muse. Reframing the Debate about the Benefits of the Arts*, Santa Monica: Rand Corporation.

S. Miles (2005) 'Interruptions: Testing the Rhetoric of Culturally Led Urban Development', 42(5/6) *Urban Studies*, p. 889-911.

H. Mommaas (2004) 'Cultural Clusters and the Post-industrial City: Towards the Remapping of Urban Cultural Policy', 41(3) *Urban Studies*, p. 507-532.

T. Newman, K. Curtis en J. Stephens (2003) 'Do Community-based Arts Projects Result in Social Gains? A Review of the Literature', 38(4) *Community Development Journal*, p. 310-322.

M. Nielen (2010) *Community arts door de ogen van de maker*, Utrecht: Vrede van Utrecht 2013 & Community Arts Lab Utrecht.

OASE (2011) 'Productieve onzekerheid. De potentie van het onvoorziene in ruimtelijk ontwerp, planning en beheer', 85 *OASE Tijdschrift voor architectuur, stedenbouw en landschapsontwerp*.

Ofsted (2006) *Creative Partnerships: Initiative and Impact*, UK: Ofsted.

T. Ramsey White en R. Rentschler (2005) *Toward a New Understanding of the Social Impact of the Arts*, Victoria: Deakin University Australia.

J. Sharp, V. Pollock en R. Paddison (2005) 'Just Art for a Just City: Public Art and Social Inclusion in Urban Regeneration', 42(5/6) *Urban Studies*, p. 1001-1023.

Staatsbosbeheer (2010) *KunstenVisie: zachte waarden in harde tijden*, Staatsbosbeheer.

S. Trienekens (2006) *Kunst en sociaal engagement: een analyse van de relatie tussen kunst, de wijk en de gemeenschap*, Cultuur + Educatie 17, Utrecht: Cultuurnetwerk Nederland.

CULTURELE INTERVENTIES IN ONTWIKKELING STAD EN PLATTELAND

S. Trienekens (2009) 'Kunnen leven met onoplosbare verschillen. Cultuurparticipatie als procesgenerator', in: Marjolein Bultynck (red.) *360° Participatie*, Brussel: DEMOS vzw, p. 40-52.

S. Trienekens (2011) *Wrikken aan beeldvorming: Vier community art-projecten, vier verhalen*, Kosmopolis Rotterdam & CAL-XL.

S. Trienekens en L. van Miltenburg (2009) *De zingende stad*, Hogeschool van Amsterdam, Domein Maatschappij & Recht.

S. Trienekens, W. Dorresteyn en D.W. Postma (2011) *Culturele Interventies in Krachtwijken*, Amsterdam: SWP.

VROM (2007) *Werk in de Wijk. Economische Impulsen in de Stedelijke Vernieuwing*, Den Haag: IPSV publicatie, www.project.vrom.nl/doclib/IPSV%20WerkidwijkDEF.pdf.

WRR (2005) *Vertrouwen in de buurt*, Rapport nr. 72, Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Amsterdam: AUP.

Websites

Carmelabogman.nl

Dariofo.nl

Dewerkplaatsen.nl

Faceyourworld.nl

Freehouse.nl

Hoteltransvaal.com

Hiekepars.nl

Peergroup.nl

Samenibfestival.nl

Spinozaplantsoen.nl

Tolhuistuin.nl

Variomundo.nl

Wongema.nl

Zonopzuid.n